

Waar Rook is, is vuur? Christenen onder Nero

Renske Janssen

In het jaar 64 werd Rome getroffen door een brand van catastrofale omvang. Het vuur begon naar alle waarschijnlijkheid in winkeltjes bij het Circus Maximus, en legde gedurende enkele dagen een groot deel van de stad in as.² Ook de wijken naast de Palatijn en het Forum Romanum werden vrijwel geheel met de grond gelijkemaakt. Keizer Nero besloot van de nood een deugd te maken, en gaf de opdracht voor de bouw van een monumentaal paleis in het vrijgekomen gebied, dat bekend zou komen te staan als het *Domus Aurea* – het Gouden Huis. Slechtere PR was bijna niet denkbaar: al snel circuleerden er geruchten dat Nero de brand bewust had laten aansteken om ruimte te maken voor zijn bouwproject, en dat hij zelfs gezongen zou hebben terwijl hij uitkeek over een brandend Rome.⁴ Deze versie van de gebeurtenissen is tot op de dag van vandaag wereldberoemd, en is vereeuwigd in schilderijen, boeken en films zoals *Quo Vadis?* (1951). Nero's naam is onlosmakelijk verbonden geraakt met rampspoed en verwoesting.⁵

² Zie Tacitus, *Annales* 15.38, waar wordt opgemerkt dat hier brandbaar materiaal werd bewaard.

Cassius Dio, *Historiae Romanae* 62.18.2 vermeldt dat twee derde van de stad in vlammen opging, en Tacitus *Annales* 15.40 beweert dat slechts vier van de veertien wijken gespaard bleven. Hoewel deze percentages niet te controleren vallen, is wel duidelijk dat de schaal van de ramp enorm was, en dat zowel woonwijken als monumenten in de brand verloren gingen. Zie hiervoor ook Suetonius, *Nero* 38 en Tacitus, *Annales* 15.38 en 41. Voor het idee dat zelfs een bijzonder type boom het slachtoffer werd van de brand, zie Plinius Maior, *Naturalis Historia* 17.1.5.

⁴ Zie Cassius Dio, *Historiae Romanae* 62.16.1-2; Suetonius, *Nero* 38 en Tacitus, *Annales* 15.38 en 44. Hoewel veel moderne historici het onwaarschijnlijk vinden dat Nero daadwerkelijk heeft gezongen terwijl Rome brandde, komt de episode opvallend vaak terug in Romeinse verslagen van de Grote Brand. Zie Cassius Dio, *Historiae Romanae* 62.18.1; Suetonius, *Nero* 38 en Tacitus, *Annales* 15.39. Voor een mogelijke verklaring van de oorsprong van het gerucht, zie G. Scheda, 'Nero und der Brand Roms', *Historia* 16 (1967) 111-115.

⁵ De sterke mate waarin Nero geassocieerd wordt met heersers die hun eigen territorium verwoestten blijkt ook het feit dat Adolf Hitler's bevel om de Duitse industriële infrastructuur te verwoesten in maart 1945 (officieel *Zerstörungsmassnahmen im Reichsgebiet* genaamd) later bekend kwam te staan als het *Nerobefehl*. Dergelijke

Toch is de nasleep van de ramp misschien nog wel legendarischer dan de brand zelf. Meer nog dan als brandstichter is Nero bekend komen te staan als de eerste vervolger van christenen, die hij als zondebok zou hebben aangewezen om de verdenkingen van brandstichting van zichzelf af te leiden. Deze beschuldiging zou tot massale executies hebben geleid. Sommige christenen zouden in dierenhuiden zijn gewikkeld en door honden zijn verscheurd. Een tweede groep zou bovendien zijn gekruisigd en vervolgens in brand zijn gestoken, om als lugubere tuinverlichting te dienen.⁶ Het verhaal is zó bekend geworden, dat het vaak zonder meer als een correct weergave van de historische werkelijkheid wordt gezien.

Rooksignalen: de beschikbare bronnen

Maar is het eigenlijk wel terecht dat dit verhaal zo breed wordt geaccepteerd? Hoewel de Grote Brand door verschillende antieke auteurs wordt genoemd, wordt er in het merendeel van de bronnen geen enkel verband met de christelijke gemeenschap gelegd.⁸ Alleen de Romeinse historicus Tacitus (ca. 56 – 120 na Christus) koppelt Nero's antichristelijke maatregelen expliciet aan de ramp:

vergelijkingen kunnen ook retorisch worden ingezet. In 2013, tijdens een bestuurlijke crisis over de *Affordable Care Act* in de Verenigde Staten, vergeleek Republikeinse afgevaardigde Ted Poe (Texas) tijdens een interview met de conservatieve televisiezender Newsmax de toenmalige president Barack Obama met Nero door te zeggen: 'When Nero fiddled while Rome burned, our President played golf while the government shut down; Nero blamed the Christians while Obama blamed the Republicans. It's an interesting analogy.'

⁶ Tacitus, *Annales* 15.44.

⁸ Zie Cassius Dio, *Historiae Romanae* 62.16-18; Plinius Maior, *Naturalis Historia* 17.1.5; Suetonius, *Nero* 38 en Tacitus, *Annales* 15.38-44.

Zie o.a. B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 82-83; T.B. Williams, *Persecution in 1 Peter. Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering* (Leiden 2012) 218 en A. Wlosok, 'Die Rechtsgrundlagen der Christenverfolgungen der ersten zwei Jahrhunderte' in: Richard Klein (ed.), *Das frühe Christentum im römischen Staat* (Darmstadt 1971) 283.

Maar noch menselijke inspanning, noch de vrijgevigheid van de keizer of smeebeden aan de goden verdreef het gerucht dat de brand was aangestoken. Om dat verhaal van zich af te schudden gaf Nero daarom de schuld aan mensen die gehaat werden om hun misdaden en die het volk ‘Chrestenen’ noemde, en strafte hen op speciaal uitgezochte wijze. De naamgever van de groep, Christus, was toen Tiberius keizer was door onze procurator Pontius Pilatus ter dood veroordeeld, en hoewel het dodelijk bijgeloof voor het moment was onderdrukt, brak het al snel weer uit – niet alleen in Judea, waar dit kwaad vandaan kwam, maar ook in Rome zelf, waar alle verschrikkelijke en beschamende dingen van overal samenkomen en populair worden. Daarom werden eerst degenen die bekenden gearresteerd, en vervolgens werd op basis van hun aanwijzingen een grote menigte veroordeeld, niet zozeer omdat ze beschuldigd waren van brandstichting, maar door hun haat voor het menselijk ras.

Tacitus’ verslag van de gebeurtenissen is opvallend uitgebreid, en bevat een aanzienlijke hoeveelheid details die voor historici van belang zijn – waaronder een fascinerende uiteenzetting over de oorsprong van het christendom vanuit een Romeins perspectief. Het is dan ook geen wonder dat zijn versie vaak als de basis voor verdere historische analyse wordt gebruikt. Het feit dat geen van de andere bronnen dezelfde connectie legt, is echter veelzeggend. Dit betekent namelijk op zijn minst dat er lange tijd geen eenduidige, algemeen bekende historische traditie bestond die christenen aan de ramp verbond – als dat het geval was geweest, zouden we immers verwachten dat deze associatie in meer bronnen naar voren zou komen.

Het idee dat Nero’s maatregelen tegen de christenen hun oorsprong vonden in de Grote Brand komt hiermee op losse schroeven te staan, en het is dan ook noodzakelijk om de gebeurtenissen opnieuw te evalueren. Sommige auteurs gaan echter nog verder, en trekken de betrouwbaarheid van Tacitus’ vermelding van de christenen als geheel in twijfel. Eén variant op deze theorie suggereert dat de passage te veel gedetailleerde informatie over de oorsprong van het christendom bevat om door een niet-christen geschreven te zijn, en stelt daarom dat dit deel van de tekst niet van Tacitus zelf afkomstig is, maar op een zeker punt in de manuscripttraditie door een

christelijke auteur is toegevoegd.⁹ Dit idee heeft veel aandacht gekregen, maar is desondanks onwaarschijnlijk: de passage is sterk verbonden met de rest van Tacitus' narratief, en het is goed mogelijk dat de auteur als lid van het priestercollege van de *quindecimviri sacris faciundis* (dat onder andere toezicht moest houden op de cultussen van 'buitenlandse' goden in Rome) meer kennis over het christendom had dan de gemiddelde Romein.¹⁰ Het feit dat het christendom in de relevante passage wordt omschreven als een 'dodelijk bijgeloof', maakt het idee dat de passage door een latere christelijke kopiist is toegevoegd eveneens onwaarschijnlijk.

De vlammen gedooft: de mythe van Nero's vervolging?

Een tweede theorie stelt dat de groep die het slachtoffer van Nero's maatregelen werd oorspronkelijk niet uit christenen bestond, maar later ten onrechte als zodanig werd geïnterpreteerd – ofwel door Tacitus zelf, ofwel (bewust of onbewust) later in de manuscripttraditie.¹¹ Dit is geen onlogische

⁹ Zie bijvoorbeeld R. Carrier, 'The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, *Annals* 15.44', *Vigiliae Christianae* 68.3 (2014) 264–283. De oudste overgebleven versie van boek 15 van Tacitus' *Annales* is de zogenaamde *Codex Mediceus*, die stamt uit de 11^e eeuw en later deel werd van de Florentijnse Medici-collectie. In deze versie is de passage over de christenen naadloos in de lopende tekst opgenomen, en een toevoeging zou dus vóór de creatie van dit manuscript hebben moeten plaatsenvinden.

¹⁰ E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus. Annalen, Buch 14-16* (Heidelberg 1968) 254–255; B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 79–81 en R.E. van Voorst, *Jesus Outside the New Testament* (Grand Rapids 2000) 49–52.

¹¹ Zie bijvoorbeeld R. Carrier, 'The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, *Annals* 15.44', *Vigiliae Christianae* 68.3 (2014), 277–283; E. Koestermann, 'Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15,44,2 ff.)?', *Historia* 16 (1967), 464–466; E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus. Annalen, Buch 14-16* (Heidelberg 1968), 256–257; B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 73–100. A. Wlosok, 'Die Rechtsgrundlagen der Christenverfolgungen der ersten zwei Jahrhunderte', in: Richard Klein (ed.), *Das frühe Christentum im römischen Staat* (Darmstadt 1971) 287 benoemt eveneens het mogelijk anachronistische karakter van Tacitus' verslag.

gedachte: de Jezus-beweging was in de tijd van Nero nog geen drie decennia oud, en het is voor aanhangers van deze theorie dan ook moeilijk te geloven dat er in het jaar 64 al een duidelijk afgebakende groepering bestond die zichzelf als ‘christenen’ omschreef – laat staan dat deze groep ook voor buitenstaanders herkenbaar was, of zo omvangrijk was als Tacitus’ verslag van de gebeurtenissen doet vermoeden.¹² In werkelijkheid zou Nero dan ook actie hebben ondernomen tegen de joodse gemeenschap van Rome, die veel sterker gevestigd was, en bovendien al eerder de aandacht van de Romeinse autoriteiten had getrokken.¹³

Joden die zich buiten Judea hadden gevestigd werden in de antieke wereld regelmatig weggezet als religieuze, sociale en politieke buitenstaanders, en in Rome zelf werden herhaaldelijk pogingen ondernomen om de joodse gemeenschap uit de stad te verdrijven.¹⁴ Eén van deze maatregelen is bijzonder opvallend. Tijdens de heerschappij van Claudius (41 – 54 na Christus) werden joden uit Rome verbannen, volgens de Romeinse historicus Suetonius (ca. 69 – 122 na Christus) omdat ze ‘voortdurend onrust veroorzaakten, opgehitst door Chrestus’.¹⁵ Hoewel het opvallende gebruik van de naam ‘Chrestus’ makkelijk gezien kan worden als een teken dat Claudius’ interventie het gevolg was van conflicten tussen joodse en

¹² R. Carrier, ‘The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, Annals 15.44’, *Vigiliae Christianae* 68.3 (2014), 283; B.D. Shaw, ‘the Myth of the Neronian Persecution’, *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 88-89. Voor een tegenargument, zie C.P. Jones, ‘The Historicity of the Neronian Persecution. A Response to Brent Shaw’, *New Testament Studies* 63 (2017) 146–152.

¹³ Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 1.3 (*De Superstitionibus*).3 vermeldt dat er al in 139 voor Christus sprake was van een joodse aanwezigheid in Rome, al is het niet geheel duidelijk of het hier om een gevestigde gemeenschap gaat – zie S. Cappelletti, *The Jewish Community of Rome. From the Second Century B.C. to the Third Century C.E.* (Leiden 2006) 39. In 59 voor Christus was er echter aantoonbaar sprake van een joodse groepering die groot genoeg was om zich in een politiek-juridische context te doen gelden – aldus Cicero, *Pro Flacco* 67.

¹⁴ Voor een dergelijke poging uit de tijd van Tiberius, zie Cassius Dio, *Historiae Romanae* 57.18.5a; Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 18.3.5 (83–84); Philo van Alexandria, *Legatio ad Gaium* 160; Seneca, *Epistulae* 108.22; Suetonius, *Tiberius* 36; Tacitus, *Annales* 2.85.4.

¹⁵ Suetonius, *Claudius* 25.4.

christelijke groeperingen, of zelf specifiek tegen christenen gericht was, is dit uiteindelijk onwaarschijnlijk.¹⁸ Alle beschikbare bronnen, zelfs het Bijbelboek *Handelingen*, vermelden specifiek dat Claudius maatregelen tegen de joodse gemeenschap wilde ondernemen, terwijl directe verwijzingen naar het christendom totaal ontbreken.²⁰ Het is dus veel waarschijnlijker dat we hier niet te maken hebben met een verhaspelde verwijzing naar Jezus van Nazareth, maar met een veel meer alledaagse onruststoker: de naam ‘Chrestus’ was in de tijd van Claudius verre van ongebruikelijk, en Suetonius’ formulering suggereert bovendien dat de aanstichter van de onrust in eigen persoon in Rome aanwezig was.²¹ We hebben hier dus vrijwel zeker niet te maken met een opvallend vroege maatregel tegen Christenen, maar met een poging om de joodse gemeenschap uit Rome te verdrijven, zoals er in de Romeinse geschiedenis al meer waren geweest.

Hoewel Suetonius’ verwijzing naar Chrestus dus weinig met christenen te maken lijkt te hebben, neemt de passage desondanks een centrale positie in in het debat over de behandeling van christenen onder Nero. Dit heeft alles te maken met een opvallende link tussen Suetonius’ beschrijving van de gebeurtenissen in de tijd van Claudius, en Tacitus’ opmerkingen over de positie van het christendom in de tijd van Nero: waar Suetonius in zijn tekst verwijst naar Chrestus, geeft Tacitus aan dat de groep die door Nero als zondebok voor de brand werd aanwezen bij het gewone

¹⁸ Zie o.a. J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora. From Alexander to Trajan, 323 BCE–117 CE* (Edinburgh 1996) 306; H. Botermann, *Das Judenedikt des Kaisers Claudius. Römischer Staat und Christiani im I. Jahrhundert* (Stuttgart 1996) 98-102; S. Cappelletti, *The Jewish Community of Rome. From the Second Century B.C. to the Third Century C.E.* (Leiden 2006) 73-89.

M. Dibellius, ‘Rom und die Christen im ersten Jahrhundert’, in: Richard Klein (ed.), *Das frühe Christentum im römischen Staat* (Darmstadt 1971) 78.

²⁰ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 60.6.6; *Handelingen* 18.1–3; Suetonius, *Claudius* 25.4.

²¹ M. Goodman, *Rome and Jerusalem. The Clash of Ancient Civilizations* (New York 2007) 370; E.S. Gruen, *Diaspora. Jews Amidst Greeks and Romans* (Cambridge MA 2002) 39. Voor een analyse van de manuscripttraditie, en de conclusie dat de oorspronkelijke tekst inderdaad verwees naar ‘Chrestus’, en niet naar ‘Christus’, zie J. Boman, ‘Impulsore Cherestro? Suetonius’ Divus Claudius 25.4 in sources and manuscripts’, *Liber Annuus* 61 (2011) 355–376.

volk van Rome niet bekend stond als Christenen, maar als *Chrestiani*.²² In een Romeinse context was het niet ongebruikelijk om het achtervoegsel *-iani* te gebruiken om de aanhangers of navolgers van een prominent persoon aan te duiden – zoals bijvoorbeeld ook het geval was bij de facties van de *Pompeiani* en de *Caesariani* tijdens de Romeinse burgeroorlogen. Er is daarom wel gesuggereerd dat Tacitus in deze passage, bewust of onbewust, niet verwijst naar de christelijke beweging die in zijn eigen tijd, aan het begin van de tweede eeuw, als een bron van onrust werd gezien, maar naar een joodse groepering die beschouwd werd als aanhangers van de opstandeling Chrestus.²³ Het feit dat deze Chrestus al eerder voor onrust had gezorgd, zou in dit geval ook meteen verklaren waarom Tacitus de *Chrestiani* omschrijft als mensen die ‘gehaat werden om hun misdaden’: in de tijd van Nero zouden de Chrestus-onrusten immers nog vers in het geheugen hebben gelegen, terwijl christelijke groeperingen op dat moment nog te jong waren om een dergelijke associatie op te roepen. De Tacitus-tekst zoals wij die kennen biedt volgens aanhangers van deze theorie dus helemaal geen bewijs voor het bestaan van christenvervolgingen onder Nero – dat narratief berust volgens hen simpelweg op een anachronistisch misverstand.

²² Opvallend genoeg gebruiken sommige tekstedities, waaronder R. Ash (ed.), *Tacitus. Annals, Book XV* (Cambridge 2018) en C.D. Fisher, *Cornelii Taciti Annalium, ab excess divi Augusti Libri, Oxford Classical Texts* (Oxford 1906), in plaats van *Chrestiani* de meer herkenbare lezing *Christiani*. Het debat over de correcte lezing is lang en complex, maar E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus. Annalen, Buch 14-16* (Heidelberg 1968) 254 geeft terecht aan dat in het oudste overgebleven manuscript van de passage, de *Codex Mediceus*, oorspronkelijk *Chrestiani* gebruikte, maar dat dit door een latere hand werd veranderd in *Christiani*. R.E. van Voorst, *Jesus Outside the New Testament* (Grand Rapids 2000) 43-44 suggereert bovendien dat Tacitus’ expliciete verwijzing naar het gewone volk (het *vulgus*) alleen zinvol is als de auteur hiermee een contrast wil aangeven tussen zijn eigen uitleg en die van mensen met minder kennis, wat het waarschijnlijk gemaakt dat *Chrestiani* de oorspronkelijke lezing is. Tenslotte is het ook op een praktisch niveau aanzienlijk waarschijnlijker dat *Chrestiani* ten onrechte ‘verbeterd’ werd in *Christiani* dan andersom – voor de middeleeuwse kopiïsten die deze teksten in handen kregen, zou *Christiani* immers ‘correcter’ aanvoelen.

²³ R. Carrier, ‘The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, Annals 15.44’, *Vigiliae Christianae* 68.3 (2014) 273; E. Koestermann, ‘Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15,44,2 ff.)?’, *Historia* 16 (1967) 464-467; B.D. Shaw, ‘the Myth of the Neronian Persecution’, *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 84.

Olie op het vuur: christenen bij Suetonius?

De hierboven beschreven theorie maakt, met al zijn subversiviteit, een aantal fascinerende punten, en is opvallend aantrekkelijk gebleken. Toch kan het idee dat Nero maatregelen nam tegen de Christenen niet zomaar aan de kant geschoven worden. Tacitus mag dan wel de enige zijn die deze gewelddadige acties met de Grote Brand van 64 verbindt, maar de associatie tussen Nero en het vroege christendom komt in meer bronnen naar voren. Met name in de christelijke traditie is het beeld van Nero als ‘vervolger’ prominent aanwezig, en hoewel delen hiervan absoluut twijfelachtig zijn, blijft het desalniettemin opvallend dat zelfs relatief vroege christelijke auteurs als Melito van Sardis en Tertullianus (tweede eeuw na Christus) naar dit idee verwijzen.²⁴ Belangrijker is echter dat ook Suetonius melding maakt van acties tegen de christenen tijdens de heerschappij van Nero – al beslaat zijn versie in tegenstelling tot Tacitus’ uitgebreide verslag maar één zin:

‘Tijdens [Nero’s] heerschappij werden veel zaken streng gestraft en onderdrukt, en minstens evenveel dwangmaatregelen werden

²⁴ De martelaarschappen van de apostelen Petrus en Paulus, die voor christenen van grote symbolische betekenis zijn, worden net als de eerste grootschalige maatregelen tegen christelijke gemeenschappen vaak tot de tijd van Nero gedateerd. De bronnen hierover zijn echter sterk gekleurd, en hun historische waarde is twijfelachtig. Het lijkt in ieder geval uitgesloten dat de dood van beide apostelen direct gerelateerd was aan de meer grootschalige ‘vervolgingen’ van 64 CE, en in het geval van Petrus is er zelfs gesuggereerd dat hij nooit in Rome is geweest. Voor een uitgebreidere analyse hiervan, zie B.D. Shaw, ‘the Myth of the Neronian Persecution’, *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 74-78.

In Tertullianus, *Ad Nationes* 1.7.8-9 merkt de auteur kort op dat christenvervolgingen hun oorsprong vonden onder Nero, en noemt hij de vervolgingen zelfs een *institutum Neronianum*. Hij maakt een soortgelijke opmerking in *Apologeticus pro Christianis* 5.3. Voor Melito’s verwijzing naar Nero’s vijandige houding tegenover de christenen, zie Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 4.26.9. Het belang van deze traditie wordt benadrukt in C.P. Jones, ‘The Historicity of the Neronian Persecution. A Response to Brent Shaw’, *New Testament Studies* 63 (2017) 147. Voor het argument dat deze verwijzingen gebaseerd zijn op Tacitus’ *Annales*, en dus niet als onafhankelijke bronnen gezien kunnen worden, zie B.D. Shaw, ‘the Myth of the Neronian Persecution’, *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 85.

ingesteld: [...] de christenen, een groep mensen met een nieuw en kwaadaardig bijgeloof, werden gestraft.²⁵

Deze informatie is opgenomen in een langere passage waarin Suetonius een heel beknopt overzicht geeft van Nero's verschillende maatregelen, en verdere details ontbreken helaas.²⁶ Sommige auteurs zien dit gebrek aan context als een reden om aan te nemen dat deze frase niet authentiek is, maar (opnieuw) het werk is van een latere christelijke kopiist.²⁷ Dit argument houdt echter geen stand: een dergelijke serie van korte verwijzingen naar de diverse acties van een specifieke keizer zijn een vast onderdeel van Suetonius' historiografische methode, en komen door heel zijn werk voor. Daarnaast is het, net als bij Tacitus, onwaarschijnlijk dat een christelijke auteur op een dergelijke negatieve wijze over het vroege christendom zou schrijven, en met name de beschrijving van christenen als aanhangers van een "nieuw en kwaadaardig bijgeloof" lijkt nadrukkelijk van een Romeins perspectief te getuigen.²⁸

Ondanks het feit dat Suetonius' verwijzing naar het christendom dus zeer waarschijnlijk authentiek is, is er ook in dit geval gesuggereerd dat de auteur ten onterechte een joodse groepering uit de tijd van Nero identificeerde met de christelijke gemeenschap die in zijn eigen tweede eeuw sterk onder de aandacht kwam.³⁰ Deze interpretatie brengt aanzienlijke

²⁵ Suetonius, *Nero* 16

²⁶ B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 83 noemt deze passage terecht een 'juridische potpourri'.

²⁷ S. Dando-Collins, *The Great Fire of Rome. The Fall of the Emperor Nero and his City* (Cambridge MA 2010) 6. Voor het idee dat Suetonius' tekst oorspronkelijk inderdaad verwees naar *Christiani*, en niet (zoals sommigen gesuggereerd hebben) naar *Chrestiani*, zie J. Boman, 'Impulsore Chrestro? Suetonius' Divus Claudius 25.4 in sources and manuscripts', *Liber Annuus* 61 (2011) 355n.2

²⁸ Voor de theorie dat de term 'kwaadaardig' (*maleficus*) verwijst naar het vermeende gebruik van duistere magie door christenen, zie W.H.C. Frend, 'Persecutions. Genesis and legacy', in: M.M. Mitchell en F.M. Young (eds.), *Origins to Constantine, vol. 1, The Cambridge History of Christianity* (Cambridge 2006) 504.

³⁰ Dit blijft onbetwist door zowel R. Carrier, 'The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, Annals 15.44', *Vigiliae Christianae* 68.3 (2014) 269-270 als B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 83-

moelijkheden met zich mee. In de eerste plaats wordt het noodzakelijk om te verklaren hoe het kan dat Tacitus en Suetonius blijkbaar aan precies hetzelfde misverstand ten prooi zijn gevallen, terwijl ze verder onafhankelijk van elkaar te werk lijken te zijn gegaan. De twee verslagen verschillen afgezien van hun respectievelijke verwijzingen naar het christendom opvallend sterk van elkaar. Hierdoor wordt het moeilijker om de overeenkomsten die er wel zijn af te doen als één auteur die zich simpelweg op het werk van de andere heeft gebaseerd, en daarbij zijn fouten heeft overgenomen.³¹ Dit betekent dat beide schrijvers iets in hun bronnen moeten zijn tegengekomen dat ze als onmiskenbaar christelijk herkenden – al is het nu niet meer mogelijk om te bepalen wat dat precies geweest is.

Wel lijkt duidelijk dat een verwijzing naar een joodse groepering, al dan niet onder leiding van een zekere Chrestus, niet voldoende geweest kan zijn. In zijn verslag van de gebeurtenissen ten tijde van keizer Claudius geeft Suetonius immers duidelijk aan dat het hier ging om *Iudaei*, niet over *Christiani*, wat erop lijkt te duiden dat hij zich er terdege van bewust was dat er een verschil tussen de twee groepen bestond. Hetzelfde geldt voor Tacitus' versie van de gebeurtenissen: hoewel hij de Chrestus-rellen niet noemt, is hij elders in zijn werken heel goed in staat om rechtstreeks naar joodse gemeenschappen te verwijzen, zonder dat daarbij enige verwarring met het christendom ontstond.³² Beide schrijvers moeten dus toegang hebben gehad tot meer gedetailleerde en specifieke informatie, die maakte dat ze de groep die met Nero's maatregelen te maken kreeg als christenen herkenden. Zelfs als het christendom in de tijd van Nero nog geen volledig op zichzelf staande groep was, is het dus waarschijnlijk dat Romeinen zich er in deze periode al van bewust begonnen te worden dat er zoets als christenen bestond.³³

84. B.D. Shaw, 'the Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 84.

³¹ Voor een weerlegging van het idee dat Suetonius zich in sterke mate op het werk van Tacitus baseerde, zie T. Power, 'Suetonius' Tacitus', *Journal of Roman Studies* 104 (2014) 205–225.

³² Zie bijvoorbeeld Tacitus, *Annales* 2.85 en *Historiae* 5.2-5.

³³ Zie C.P. Jones, 'The Historicity of the Neronian Persecution. A Response to Brent Shaw', *New Testament Studies* 63 (2017) 148–151 voor het idee dat de term 'christenen'

Uit de as herrezen? Een minimalistische lezing

Hoewel het dus aannemelijk lijkt dat Nero's maatregelen wel degelijk tegen christenen waren gericht, is hiermee echter nog niet vastgesteld wat er dan precies met deze vroege christenen gebeurde. Zoals eerder opgemerkt, verschillen de verslagen van Tacitus en Suetonius opvallend veel van elkaar, wat het moeilijk maakt om een helder beeld van de gebeurtenissen te vormen – maar als we de verschillende bronnen naast elkaar leggen, kunnen we juist op basis van de overeenkomsten die er wel zijn toch een aantal algemene, maar belangrijke, conclusies trekken. Deze benadering leidt tot een minimalistische lezing van de gebeurtenissen, waarbij het mogelijk blijft om de gebeurtenissen onder Nero te onderzoeken, en indien gewenst te vergelijken met andere interacties tussen christenen en de Romeinse autoriteiten, zonder dat speculatie daarbij de overhand krijgt.

Tacitus' bewering dat de Grote Brand van 64 na Christus de directe aanleiding voor Nero's maatregelen tegen de christenen vormde wordt bijvoorbeeld, zoals eerder opgemerkt, door geen enkele andere contemporaine auteur bevestigd, en dit gebrek aan consensus maakt het moeilijk om de twee gebeurtenissen zonder verder voorbehoud aan elkaar te verbinden. Daar staat tegenover dat Tacitus en Suetonius de gebeurtenissen allebei als sterk lokaal omschrijven. Dit komt het duidelijkst naar voren in Tacitus' versie, waarin de stad Rome voortdurend centraal staat. Ook bij Suetonius lijken Nero's antichristelijke acties echter beperkt van omvang te zijn geweest, en lijken deze buiten de hoofdstad geen effect te hebben gehad.³⁴ Dit blijkt voornamelijk uit de andere maatregelen die de auteur in

inderdaad al vrij vroeg gebruikt werd. Een reactie hierop is terug te vinden in B.D. Shaw, 'Response to Christopher Jones. The Historicity of the Neronian Persecution', *New Testament Studies* 64 (2018) 231–242.

³⁴ Voor een soortgelijke opmerking, zie A.N. Sherwin-White, 'The early Persecutions and Roman Law again', *Journal of Theological Studies* 3:2 (1952) 202. Voor de zeldzame auteur die zich over dit gebrek aan reikwijdte verbaast, zie W.H.C. Frend, 'Persecutions. Genesis and legacy', in: M.M. Mitchell en F.M. Young (eds.), *Origins to Constantine, vol. 1, The Cambridge History of Christianity* (Cambridge 2006) 504-505.

dezelfde passage noemt, die stuk voor stuk van plaatselijke aard zijn.³⁵ Zo vermeldt hij dat Nero een nieuwe manier van bouwen introduceerde waardoor branden zich minder snel door Rome zouden kunnen verspreiden, en dat de keizer bovendien een plan ontwikkelde om de stadsmuren zodanig te verlengen dat Ostia met de hoofdstad verbonden zou worden.³⁷ Na zijn verwijzing naar de christenen vertelt hij bovendien dat Nero ook actie ondernam tegen verschillende andere groepen die onrust veroorzaakten: de feestelijkheden van wagenrenners werden aan banden gelegd, en acteurs en hun toegewijde fans, die eveneens verantwoordelijk werden gehouden voor het veroorzaken van onrust, werden zelfs uit de stad verbannen.³⁹

Suetonius lijkt Nero's maatregelen tegen de christenen, hoe ze er dan ook precies uitzagen, dus vooral als een vorm van ordehandhaving te zien, die bedoeld was om de rust en stabiliteit in de stad in stand te houden, en elementen als een bedreiging gezien werden te verwijderen. Hetzelfde principe komt in Tacitus' verslag van de gebeurtenissen naar voren – al is de verstoring van de openbare orde waarvoor christenen verantwoordelijk werden gehouden in dit geval vele malen ernstiger. De executies van de christenen zijn in zijn versie onlosmakelijk verbonden met een periode van sociale en politieke crisis in de vorm van de Grote Brand, en dit was ook de officiële reden voor hun arrestatie. Tegelijk suggereren beide bronnen dat de christenen door hun niet-christelijke burens als fundamenteel subversief en potentieel gevaarlijk werden gezien: niet voor niets omschrijft Suetonius het christendom niet zomaar als een bijgeloof, maar als een kwaadaardig bijgeloof. In het geval van Tacitus valt bovendien op dat christenen niet uitsluitend worden veroordeeld voor brandstichting, maar vooral omdat er

³⁵ Suetonius, *Nero* 16.

³⁷ Omdat Suetonius niet chronologisch te werk gaat is het onmogelijk of hij deze maatregelen ziet als een reactie op de Grote Brand, maar een soortgelijke verwijzing in Tacitus, *Annales* 15.43 lijkt te suggereren dat dit wel degelijk het geval was. Het is opvallend dat de twee auteurs in zowel hier als met betrekking tot de christenen soortgelijke maatregelen noemen, maar dat Suetonius de oorzaken van deze maatregelen, die bij Tacitus zo centraal zijn, in beide gevallen volledig achterwege laat.

³⁹ Zie voor deze maatregel ook Tacitus, *Annales* 13.25. Het ontstaan van rellen bij voorstellingen in het theater wordt ook genoemd in Suetonius, *Nero* 26.

geruchten waren dat ze mensenhaters waren, en tot allerlei wandaden in staat konden worden geacht.⁴⁰ Beide auteurs presenteren de christenen dus niet zomaar als een groep met andere geloofsovertuigingen, die daardoor als buitenstaanders werden gezien. In plaats daarvan lijken de Romeinen, zowel in Nero's tijd als daarna, een duidelijk verband te hebben gelegd tussen lidmaatschap van deze nieuwe, afwijkende groep, en gedrag dat de samenleving (mogelijk op criminele wijze) dreigde te ondermijnen. Of de Grote Brand nu echt de oorzaak was van Nero's maatregelen tegen de christenen of niet, het lijkt duidelijk te zijn dat de Romeinse autoriteiten in dit geval wel degelijk dachten dat waar er rook was, ook vuur te vinden moest zijn.

⁴⁰ Over de exacte vertaling van het Latijnse *odium humani generis* bestaat de nodige discussie. De zin kan zowel vertaald worden als 'haat van het menselijk ras', wat zou impliceren dat de christenen veroordeeld werden omdat anderen hen haatten, of als 'haat voor het menselijk ras', wat zou betekenen dat ze zichzelf buiten de samenleving plaatsen, en bovendien bereid waren die samenleving te schaden. Die laatste optie is waarschijnlijker: ook joodse gemeenschappen kregen met zulke beschuldigingen te maken (zie bijvoorbeeld Flavius Josephus, *Contra Apionem* 2.15 (148)). Tegelijk lijkt Tacitus te suggereren dat dit niet de officiële aanklacht was, en dat de processen tegen christenen sterk beïnvloed werden door geruchten en speculaties. Voor de theorie dat christenen geassocieerd werden met mensenhaat, zie o.a. R. Ash (ed.), Tacitus. *Annals*, Book XV (Cambridge 2018) 207 en A.A. Lund, 'Zur Verbrennung der sogenannten Chrestiani (Tac. Ann. 15.44)', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 60:3 (2008) 259 en B.D. Shaw, 'The Myth of the Neronian Persecution', *Journal of Roman Studies* 105 (2015) 81. Voor de opvatting dat christenen gearresteerd werden omdat anderen hen haatten, zie b.v. R. Carrier, 'The prospect of a Christian interpolation in Tacitus, *Annals* 15.44', *Vigiliae Christianae* 68:3 (2014) 272 en P. Keresztes, 'The Imperial Roman Government and the Christian Church', in: H. Temporini en W. Haase (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.23.1 (Berlin 1979) 255.